

ДОГОВОРИ (ІНСТРУМЕНТИ) ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ У ДОБУ НОВОЇ СІЧІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті розглянуті договори (інструменти) між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством у добу Нової Січі (1734–1775 рр.), які уклалися по завершенні Слідчих комісій між ними. Аналізується роль запорозького козацтва в ході їх укладання, особливості продукування цих документів та їхній формуляр.

Ключові слова: запорозьке козацтво, Кримське ханство, Російська імперія, Слідчі комісії, Київська губернська канцелярія, гетьман, інструмент.

Проблематика дослідження договорів-інструментів між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством на завершальному етапі існування запорозького козацтва не набула належної уваги в історичних студіях. По-суті, даної проблематики в контексті діяльності прикордонних Слідчих комісій торкнулася лише С. Андрєєва, яка зачепила питання апробації інструменту 1749 р. на Військової раді¹ та відмітила роль цього різновиду документації для встановлення миру на південному прикордонні². Натомість особливості продукування інструментів, їх інформативного потенціалу, формуляру залишається до цього часу «білою плямою» в історії запорозько-татарських стосунків доби Нової Січі. Тому метою даної публікації є спроба всебічного розгляду інструментів як історичного джерела: їх інформативного наповнення, мети та особливості їх продукування, формуляр документа та його складові клаузули.

Договори (інструменти) між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством у добу Нової Січі (1734–1775), є складовою засвідчувальної документації Коша³. Особливістю вироблення цього різновиду документів є те, що

* **Іван Сияк** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, syniak_il@ukr.net

¹ Андрєєва С.С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської Імперії (1739–1768 рр.) // Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету. — В. III. — Бердянськ — Запоріжжя, 1998. — С. 10–18.

² Андрєєва С.С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: «Тандем У», 1999. — В. VII. — С. 73–81.

³ Детально про класифікацію документів запорозького козацтва див. Сияк І. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі // Український

вони склалися по завершенню роботи Слідчих комісій, які, починаючи з кінця 40-х рр. XVIII ст., розглядали взаємні протиріччя між запорожцями і кримськими татарами.

Інструменти у діловодній сфері Російської імперії мали місце ще до початку діяльності згаданих комісій між Запорожжям і Кримом. Дані документи визначали кордони Росії та Порту і уклалися офіційними особами на міждержавному рівні. Такими, зокрема, слід вважати інструменти від 22 жовтня 1705 р. про розмежування південних кордонів імперії і Порту⁴, 4 листопада 1740 р., укладеного на р. Великий Інгул про межі російських і турецьких володінь між річками Бугом і Дніпром⁵, або такий же документ, що визначав східні кордони держав у 1742 р.⁶

У нашому випадку інструменти також представлені як договори, але не з офіційними Санкт-Петербургом і Константинополем, а на локальному рівні, з підпорядкованими ним Запорозькою Січчю і Кримським ханством. Крім того, документи, які є предметом даного дослідження, у своєму інформативному наповненні не відображають територіальні аспекти, а фіксують примирення за взаємні образи козаків і татар. Спільним для укладання інструментів на міждержавному і локальному рівнях є діяльність комісій, у яких брали участь депутати від різних сторін.

Як слушно відмітила С. Андрєєва, Запорозька Січ до кінця свого існування певною мірою зберегла статус суб'єкта міжнародного права — володіла правом офіційного листування з урядниками сусідніх держав (у чому була обмежена Гетьманщина)⁷. Інша справа стояла із укладанням договорів міжнародного характеру. Такого роду нормативні акти, як свідчать джерела, уклалися лише в присутності російської, а з часом і гетьманської адміністрацій. Цьому було декілька причин. По-перше, повернувшись під російську протекцію у 1734 р., Військо Запорозьке Низове за посередництва київського генерал-губернатора було підпорядковане Колегії закордонних справ, а з відновленням гетьманства на початку 50-х рр. ще й гетьману та Сенату. По-друге, запорозько-кримські стосунки завжди перебували у сфері підвищеної уваги з боку російської адміністрації. Стереотип, що запорожці були людьми ненадійними, які одного разу зрадили імперію і перейшли у підданство Криму, культивувався серед цивільної

археографічний щорічник. Нова серія. — В. 13/14. — К.: Український письменник, 2009. — С. 73–89.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 4. — № 2077. — С. 324 — 326; Цей же документ див. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упорядник В. Мільчев. — Запоріжжя: Видавництво ВАТ «Мотор Січ», 2004. — С. 76–78.

⁵ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 11. — № 8276. — С. 291–292.

⁶ Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 г. // Записки Одесского общества истории и древностей — Одесса, 1850. — Т. 2. — С. 834–835.

⁷ Андрєєва С.С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: «Прогрес», 1998. — В. IV. — С. 101.

і військової імперської еліти до знищення Запорозької Січі. По-третє, саме російська держава, яка на період 40-х — початку 60-х рр. XVIII ст. не була готова до військових дій з Портою, виступала ініціатором подібних Слідчих комісій між сусідами — запорозьким козацтвом і кримськими татарами. До того ж, як зазначала С. Андрєєва, прикордонні конфлікти порушували Белградський трактат 1739 р., який фіксував завершення російсько-турецької війни 1736–1739 рр., а це могло спричинити виток нового конфлікту між Росією та Портою⁸. Тому укладання таких міжнародних угод, як, власне, і організація Слідчих комісій між Кримом і Запорожжям, було чотирьохсторонньою ініціативою: Кримського ханства, запорожців та їх зверхників — київського генерал-губернатора та гетьмана. Представники двох останніх поряд із сторонами конфлікту також брали активну участь у роботі Слідчих комісій, про хід і результати яких докладали своїм очільникам.

Вперше інструмент було складено по завершенню діяльності Слідчої комісії між Запорожжям та Кримом в середині червня 1749 р. В інструкції російському комісару секунд-майору О.Нікіфорову наказувалося по завершенні комісії «в том во всем с обе стороны найкрепчайше учинить письменное утверждение, дабы все те претензии вечному преданы были молчанию»⁹. Прикметно, щоб у майбутньому позбутися непорозумінь, даний документ засвідчувався на двох мовах, які в загальному повторюють один і той самий зміст¹⁰. У цих договорах, сторони офіційно відмовлялися від своїх претензій та зобов'язувалися забути взаємні образи і в майбутньому не чинити жодних кривд. Інструмент для набуття чинності скріплювався підписами¹¹.

Не можна виключати той факт, що зміст інструменту вироблявся не вході діяльності згаданих комісій, а ще до їх початку. Причому провідну роль у формуванні цього важливого документа, грали не запорожці і татари, а вищі органи влади Російської імперії. На такі висновки, зокрема, наштотує інструкція Київської губернської канцелярії російському комісару І. Расловлеву про його обов'язки у Слідчій комісії між Запорожжям і Кримом, від 2 грудня 1753 р. Зокрема, в четвертому пункті цього документу російському представнику наказувалося по досягненні консенсусу обома сторонами «сочинить по сообщенной при сем форме разменной на российском диалекте инструмент», а від кримських депутатів у свою чергу вимагати такий же на татарській мові. При цьому київський віце-губернатор І. Костюрін закликав прослідкувати, щоб обидва акти про примирення на різних мовах були ідентичними за змістом. Перед підпи-

⁸ Там само — С. 103.; *Андрєєва С.С.* Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської Імперії (1739–1768 рр.) // Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету. — В. III. — Бердянськ–Запоріжжя, 1998. — С. 10–11.

⁹ *Андрієвский А.А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743–1767). — Одесса, 1893. — С. 35.

¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2000. — Т. 2. — С. 370–372.

¹¹ Там само. — С. 370–372.

суванням інструментів на російській і татарській мовах, даний документ повинен був пройти апробацію козацькими і кримськими депутатами¹².

Ключову роль саме Київської губернської канцелярії в складанні і підписанні інструментів доводить директивно-розпорядча документація, яка надсилалася з Києва до Січі до початку і під час роботи Слідчих комісій між Запорозжям і Кримом. Так, наприклад, на початок роботи подібної комісії у 1760 р. Кіш просив резолюції у київського генерал-губернатора стосовно підготовки документу про примирення («зделки») який вимагали ханські представники. У відповідь кошова старшина отримала ордер від 20 червня 1760 р., за яким козакам заборонялося самостійно проводити комісію з татарами, а тим паче укладати інструмент без російських комісарів з Києва¹³. Подібні застереження військова старшина отримала також у ордері від 28 червня цього ж року¹⁴. З огляду на це Кіш був змушений листом від 7 липня 1760 р. повідомити кримського хана про неможливість проведення Слідчої комісії та укладання інструменту без російських представників¹⁵.

Незважаючи на контроль з боку імперських та гетьманських делегатів, запорожці намагалися самостійно впливати на роботу Слідчих комісій. Показовим прикладом цього є остаточне ухвалення договорів-інструментів між представниками ханства і запорозькими депутатами після апробації їх на Військовій раді Коша. На такі висновки наштовхує вірчий лист ради кошової старшини і курінних отаманів, датований 10 червня 1749 р., який дозволяв представникам російської влади секунд-майору О. Нікіфорову, капітану Кривцову та депутатам від Запорозжя підписати мирну угоду з кримськими «колегами»¹⁶.

Завершувалася Слідча комісія між Кримом і Військом Запорозьким Низовим обміном інструментами. Цього вимагали грамоти російських монархів адресовані київському генерал-губернатору і гетьманові у віданнях яких перебувало Запорозжя. Так, зокрема, К. Розумовський у своєму ордері на Січ від 5 липня 1760 р. наказував низовикам завершити роботу Слідчої комісії забути взаємні образи через юридичне оформлення акту про примирення — інструменту, яким необхідно було обмінятися ним з ханськими депутатами¹⁷. Така позиція гетьмана відображала бажання імператриці Єлизавети Петрівни позбутися напруги між Російською імперією та Портою на південному прикордонні. Як видно з її грамоти до К. Розумовського (без дати) останньому наказувалося примирити запорожців і татар і ухвалити з цього приводу документ (інструмент)¹⁸.

¹² Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 408.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 229, оп. 1, спр. 87, арк. 113–113 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 103.

¹⁵ Там само. — Арк. 114–114 зв.

¹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 369–370; *Андрєєва С.С.* Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів... — С. 15.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 3 зв.

¹⁸ Там само. — Арк. 6.

Подібні візії висловлювала і Київська губернська канцелярія. На час завершення Слідчої комісії між козаками і татарами у 1760 р. з Києва було відправлено ордер кошовому отаману і військовій старшині від 11 серпня цього року, в якому наказувалося обов'язково ухвалити інструмент про примирення між Запорожжям і Кримом «дабы оная комиссия указная на обе стороны зделка бесплодною быть не могла»¹⁹. Тобто, без підписання інструменту робота Слідчої комісії вважалася такою, яка не відбулася.

Обмін інструментів мав на увазі прийом від татарської сторони документу їхньою мовою, взамін віддавався однаковий за змістом акт на російській мові. Тобто запорожці, які укладали договір про примирення як одна із його сторін по ідеї повинні були отримати його татарсько-мовний варіант. Але, як видно із наявної джерельної бази вся процедура обміну інструментами проходила по зовсім іншій схемі. Так, оригінал документу на татарській мові отримували не запорозькі козаки, а російські комісари з Києва, які, у свою чергу віддавали кримським депутатам його російськомовний варіант. Запорожці ж, як видно з результатів діяльності першої Слідчої комісії у 1749 р., задовольнялися лише копіями російськомовного і перекладеного на російську татарського варіанту інструменту. Незважаючи на те, що Військо Запорозьке Низове фігурувало у документі як один з суб'єктів договору про примирення, реальний стан справ був таким, що січовики лише номінально такими вважалися і контролювалися з боку імперської влади. В. Брехуненко, який уважно дослідив потуги Петербурга уніфікувати Запорожжя в імперське тло за зразком інших козацьких анклавів (Військо Донське, Військо Яїцьке та Військо Терське), слушно відмітив фобію російських урядників, які завше вбачали у стосунках Коша з Кримом можливість повернення козаків під ханську протекцію²⁰.

Незважаючи на намагання запорозького козацтва впливати на роботу Слідчих комісій загалом і на підписання інструментів зокрема, із кожним новим з'їздом російський уряд намагався максимально обмежити роль козацької складової у їхній роботі. Коли на час роботи першої Слідчої комісії у 1749 р., як вже вище зазначалося, апробація інструмента проходила на Військовій раді, то у наступні роки подібної участі запорожців у продукуванні інструментів не спостерігаємо. Більше того, імперська влада у подальших роботах Слідчих комісій позбавила низове козацтво в участі над складанням інструменту. Це видно з того, що під час роботи наступної комісії 1754 р. формуляр інструменту був заздалегідь заготовлений російською стороною, а мова про його апробацію січовиками взагалі не йшла. До того ж, на середину 50-х рр. зростає кількість некозацьких резидентів у роботі Слідчої комісії. З відновленням гетьманства і підпорядкуванням Запорозької Січі крім Києва ще й К. Розумовському, участувати в комісіях почав ще й представник останнього. Такий крок ще більше посилював контроль над Військом Запорозьким Низовим і мінімізував роль запорожців у цих заходах.

¹⁹ Там само. — Арк. 15 зв.

²⁰ *Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. — К.: Темпора, 2014. — С. 430.

Проте Слідча комісія між запорозькими козаками 1754 р. увійшла в історію не лише усуненням козаків від підготовки цього важливого документу. У цей час імперська влада послідовно намагається нівелювати діяльність запорожців у переговорах з татарськими депутатами, що знайшло відображення, наприклад, у забороні київським віце-губернатором переписуватися з ханом без його дозволу з приводу діяльності зазначених комісій²¹. Але найбільшим кроком російської влади, який відобразив справжнє ставлення її до запорожців і їхньої ролі в діяльності Слідчої комісії було повне ігнорування у наданні військовій старшині та запорозьким депутатам навіть копій російськомовних і татарсько-мовних інструментів. Як видно з рапорту Коша до Київської губернської канцелярії від 6 серпня 1754 р. представник імперської влади у цій Слідчій комісії секунд-майор М. Єфремов просто забрав екземпляр інструменту на татарській мові до Києва²². Таким чином, склалася насправді парадоксальна ситуація, коли одна із ключових сторін договору залишилася, по-суті, без офіційного документа, який його фіксував. Потрібно зауважити, що відсутність «на руках» хоча б копії будь-якого варіанту інструменту, у змісті якого прощалися і забувалися козацькі огріхи, створював доволі небезпечний прецедент для того, щоб кримська сторона у майбутньому повернулася до тих вимог, які вона висувала козакам у Слідчій комісії 1753–1754 рр. і вимагала по них сатисфакції. Тому недаремно кошовий отаман Я. Малий (Ігнатович) у зазначеному рапорті на адресу Київської губернської канцелярії, прохав надіслати переклад інструменту на татарській мові в Кіш²³.

Випросити російську копію інструмента від 3 серпня 1754 р. запорожцям вдалося геть через шість років, а саме на час підготовки нової Слідчої комісії між Запорожжям і Кримом²⁴. Очевидно, готуючись до нового переговорного процесу з кримськими депутатами російська влада згадала, що хоча б номінально Військо Запорозьке Низове все ж таки є одним із об'єктів договору і тому надіслало в Кіш копію одного з варіантів інструменту.

Зволікання київських урядників з відправкою татарської копії інструменту запорожцям відбувалося всупереч постановам урядових актів. Листом у Кіш від 6 серпня 1763 р. київський генерал-губернатор І. Глебов підтверджував право Війська Запорозького Низового на отримання копії інструменту від татарських представників та наказував зберігати відповідний документ. Виявляється, ще в 1754 р. Колегія іноземних справ (в юрисдикції якої перебували запорожці) видала спеціальний указ від 27 вересня про зобов'язання Київської губернської канцелярії відправляти копії ханських інструментів на Січ²⁵. Отож, київські зверхники козаків відверто ігнорували офіційні державні укази щодо виконання

²¹ *Андрєєва С.С.* До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі... — С. 105; *Андрєєва С.С.* До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі... — С. 76; *Андрєєва С.С.* Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів... — С. 15.

²² Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 3. — С. 466.

²³ Там само. — С. 466.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48–49.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 175.

вимог завершення Слідчих комісій між Запорожжям та Кримом відмовляючись надсилати військовій старшині копій так званих «зделок» — договорів-інструментів про примирення. Зважаючи на риторичку, яку сповідували по відношенню до запорозьких козаків київський генерал-губернатор М. Леонт'єв та його наступник віце-губернатор І. Костюрін такого кроку з Києва слід було очікувати.

Викликає подив чому саме у 1763 р. про необхідність обов'язкової пересилки в Кіш копій кримських інструментів згадав київський генерал-губернатор. Адже ще до цього з початку 60-х рр. XVIII т. мінімум двічі (в 1760 і 1762 рр.) проходили Слідчі комісії, котрі примирювали запорожців і татар. Проте, що завершення цих заходів традиційно відбувалося підписанням інструментів годі й говорити. Але в матеріалах Коша з приводу діяльності Слідчих комісій у зазначених роках «сделочные письма» (як іноді називали інструменти) відсутні. Про підписання інструментів, наприклад, у 1762 р. видно з листа російських комісарів делегованих Києвом на участь у Слідчій комісії 1763 р. М. Єфремова і колишнього військового писаря, а на той час вже колезького асесора І. Чугуєвця до Коша від 17 травня 1763 р. де присутня згадка про цей документ²⁶. Це свідчить, що і сам І. Глебов, призначений на посаду київського генерал-губернатора на початку 60-х рр. не дослухався до урядових інструкцій з приводу оформлення договорів-інструментів і не відправляв копій татарських документів на Січ до 1763 р. Гіпотетично можна припустити, що саме частота створення Слідчих комісій на початку 60-х рр. (скликання Слідчих комісії мало не щороку до початку російсько-турецької війни — 1760, 1762–1766, 1768 рр.) спонукала київського очільника згадати про відповідну постанову Колегії закордонних справ і надіслати на Січ копію не лише татарського інструменту, а й його російського аналогу²⁷.

Чи притримувалася Київська губернська канцелярія свого зобов'язання і надалі відправляти хоча б копії татарських інструментів на Січ після 1763 р. джерела замовчують. Єдиний договір після цього часу, що дійшов до нас датований 1766 р. і опублікований А. Андрієвським²⁸, ймовірно взятий із фондів Київської губернської канцелярії з якими працював історик. Натомість відсутність інструменту за цей рік у справах Архіву Коша Нової Запорозької Січі дозволяє припустити, що київські урядники і надалі ігнорували Військо Запорозьке Низове у його праві на отримання офіційного документу.

Номінальну роль участі запорозького козацтва у роботі Слідчих комісій між Запорожжям і Кримом можна простежити уважно проаналізувавши зміст інструментів, які російські комісари надали татарській стороні під час обміну актами про примирення. Так, у змісті російських інструментів наданих кримським депутатам відсутні імена та прізвища запорозьких депутатів. В інструменті за 1749 р. лише відзначена присутність січової депутації без ідентифікації їх у основній частині формуляру документа, у той час коли кримські представники

²⁶ Там само, арк. 7.

²⁷ Там само, арк. 176–177 зв.

²⁸ *Андрієвский А.А.* Материалы... — С. 152.

представленні поіменно²⁹. Це ще раз доводить зазначену вище тезу про ігнорування російською владою Запорозжя як самостійного суб'єкту договору.

І хоча кошова старшина в 60-х рр. XVIII ст. отримувала копії інструментів від російських комісарів і ханських депутатів (маємо точні згадки про отримання копій принаймні одного інструменту від росіян і татар по завершенні діяльності Слідчої комісії 1763 р.³⁰), однак даних про участь козацтва у обговоренні цих документів попри доволі репрезентативну джерельну базу не знаходимо. Натомість січовики змушені були підписати без них складений текст, формуляр якого, очевидно продукувався в Колегії іноземних справ і через Київську губернську канцелярію передавався до рук російських комісарів, які по-суті, головували у цих комісіях. Це дозволяє стверджувати, що хоча «*de jure*» Військо Запорозьке Низове фігурує як один із суб'єктів договорів-інструментів, проте «*de facto*» воно ним не було через контроль імперської адміністрації над підготовкою, ходом і завершенням роботи Слідчих комісій.

Судячи з кримських інструментів, по іншому сприймали запорозьку сторону татарські депутати. Наявність у змісті їхніх договорів імен і прізвищ козацьких депутатів поряд з іменами російських комісарів і гетьманських представників засвідчує той факт, що кримська сторона визнавала Військо Запорозьке Низове як один із суб'єктів, з яким уклала той чи інший інструмент. Тобто, Запорозжя у кримських договорах-інструментах представлено як самостійну складову, поряд Російською імперією, яку представляли делеговані комісари.

До сьогоденішнього дня до нас дійшло лише шість договорів-інструментів: три російських (за 1749, 1754 і 1763 рр.) і стільки ж татарських у перекладі (за 1749, 1763 і 1766 рр.). Незважаючи на те, що запорозьке козацтво у цих інструментах фігурує як один із суб'єктів, на нашу думку варто використовувати термін не «козацькі», а «російські» інструменти. Саме це трактування найбільш правдиво відображає роль козацтва у підготовці і апробації цього документу у ході діяльності Слідчих комісій в 50–60-х рр. XVIII ст. Усі зазначені договори-інструменти, які збереглися до нашого часу, з незначними варіаціями мають сталий формуляр.

Не вдаючись у формулярно-клаузульний аналіз цього документу, можемо визначити складові формуляру інструменту, який укладався з боку російських комісарів, гетьманських представників та номінально запорозьких депутатів. Перше, що зазначалося у документі, це вказівка на депутатів у Слідчій комісії, які виступали від імені вищої влади (імператриці та турецького султана) та своїх безпосередніх очільників (київського генерал, віце чи обер губернатора та кримського хана): «... тою милостию всеприсветлейшая, всемогутнейшая, державнийшая великия государини императрицы Елисаветъ Петровны, самодержицы всероссийския, всемилостивейшей государини повелителницы и обладательницы и прочая и прочая и прочая избрании и определеннии от Войска Запорожского депутати, с избранными жь и определенными от сторонни его высочества хана Арсланъ Гирея, сына хана Девлет Гирея, над всеми кримскими,

²⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371–372.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1., спр. 139, арк. 176–176 зв., 177–177 зв.

джимбулукъ и едисань-нагайскими, и протчими татарами учрежденного повелителя пребывающими в Сичи депутатами жъ почтенными господами Ширинъ Хази Мурзою, Мустафою Агою и перекопскимъ каймакамомъ Фете Ефендиемъ...» (інструмент від 15 червня 1749 р.³¹); «... По высочайшему указу ея императорскаго величества всемилостивийшей нашей гсдрни данных высоко-родному и превосходителнейшему гсдину генералумаэору и Киевской губернии вице-губернатору Костюрину, мы нижеподписавшиися определение и уполномоченные российские комиссары с одной, також де определенные по указам его салтанова величества турецкого от его светлости хана крымского полномочные комиссары почтенные господа Капечий Ага, крымской Али Ага, перекопский Казитман Ферте Эфенди да перекопской же Бешли Агаси Сеидъ Ага с другой стороны...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.³²); «... По высочайшему ея императорскаго величества всемилостивейшей государыни нашей указу господину генерал-майору и киевскому обер-коменданту Чичерину данному, мы ниже подписавшиися и уполномоченные от него российские комиссары с одной, також де определенные по указу его султанова величества турского от его светлости хана крымского почтенные господа перекопские первой Диздар Салим Ага, второй Осман Ага с другой стороны...» (інструмент від 8 липня 1763 р.³³).

Другим елементом формуляру інструмента була вказівка місця проведення Слідчої комісії і укладання договору. Тут варто відзначити, що ідентифікація місцевості відсутня у першому інструменті 1749 р., а присутня лише у наявних договорах 50–60-х рр. XVIII ст.: «... будучи при съезде на границе в урочище Камянском...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.³⁴); «... будучи при съезде на границе при Никитинском войсковом запорожском перевозе в урочище Каменном...» (інструмент від 8 липня 1763 р.³⁵).

Третьою складовою договору-інструменту була вказівка на домовленість про укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської імперії, Порти та Кримського ханства. Знову ж таки, як і у попередньому випадку, це стосувалося інструментів 50–60 рр.: «... в силе соглашения от блистательной Порты, от татар и с российским императорским резедентом благородным господином надворным советником Обресковым согласно договорились и подписались...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.³⁶); «... в силе соглашения его светлости хана крымского с реченным российским императорским генерал-майором согласно договорились и постановили...» (інструмент від 8 липня 1763 р.³⁷).

Як вже зазначалося, вказівки на місце проведення Слідчої комісії та складання інструменту, а також на домовленість щодо його укладання вищими

³¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371–372.

³² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48.

³³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48.

³⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176.

державними урядниками не присутні у першому договорі 1749 р. Натомість у цьому інструменті наявні такі складові, яких не зустрічаємо у пізніших його версіях. Мова йде про неможливість вирішити слідство між запорожцями і татарами: «... жалобы съ одной стороны Войска Запорожского Низового козаковъ, а з другой кримскихъ, джембулукъ и едисанъ-нагайскихъ татар, ачаковскихъ и перекопскихъ, и протчихъ в Криму живущихъ турокъ, грековъ и армянъ, последующія в прошлихъ 1747, 1748 и в нинишномъ 1749-мъ годихъ, коі в сочиненихъ реестрахъ написани и которіе еще не написани, следствиемъ разобрат было невозможно...». Тому задля виходу із такого становища депутатами було постановлено замінити скаргу на скаргу: «... И того ради съ вишеписанными его, хана, депутатами доброволно согласясь, положили и все онія жалобы, последующія в вишеписанныхъ годехъ, по число сего подписанія, которія в сочиненихъ реестрахъ написани или еще не написани, жалоба на жалобу точно заменили...»³⁸.

Основною складовою формуляру інструмента, яка власне відображала мету створення цього документу, була фіксація примирення кримських татар і запорожців. Наслідком цього мало стати забуття тих образ, які виносилися через реєстри на розгляд Слідчих комісій: «... И впредь о томъ никому из написанныхъ в томъ регистре жаловатся не всъчинать и не затевать, а предать вичному молчанію, такожъ денежной заплати и другого чего ни под какимъ видомъ не требовать...» (інструмент від 15 червня 1749 р.³⁹); «... что всим происшедшим между подданными ея и. в. запорожскими казаками и подданными его салтанова величества татарами и иных нацей людьми с крымскими, ачаковскими, буджацкими обывателями и протчих пропажами взаимными обидам бывшей прежде въ 1749-м году сделке во оном и потом въ 1750-м, 1751-м, 1752-м и въ 1753-м и в нинешнем 1754-м годехъ по ниже писанное число от одной, другой стороны в собственных границах и вне оных случившися кражах и насилственным грабежем лошадей, скота, денег и разных вещей в чем бы оные не состоялись и о чем жалобы были или хотя еще и не были с обоих сторон быть забвенным и не воспоминаемым впред исков за [...] никаких ни с котрой стороны не вичнать...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.⁴⁰); «... чтоб всем происшедшим между подданными ея императорского величества запорожскими казаками и подданными ж его султанова величества татарами пропажам и взаимным обидам после бывшей в 762-м году июня 6 дня по ниже писаное число сделки от одной, другой сторон в собственных границах и вне оных случившимся кражею и насилственным грабежом лошадей, скота, денег и разных вещей, что из того явно доказано, заимственно во удовольствие обоюдных просителей возвращением конфермовано следственно неизвестные и сомнительные претензии в чем бы оные не состояли и о чем жалобы были или хотя еще и небыли, с обоих

³⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371–372.

³⁹ Там само. — С. 371–372.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48–48 зв.

сторон быть забвенным и не споминаемым впредь [...] никаких ни с которой стороны не вчинять...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁴¹).

В останньому на сьогоднішній день наявному інструменті, який був переданий російською стороною татарам, вказаний пункт, який «не придавался забвению». Мова йшла про тих підданих Російської імперії, які перебували в полоні і яких потрібно було звільнити: «... едино токмо исключаются находящиеся и захваченные пленом запорожские казаки и другие ея императорского величества подданные, которым без изъятия сыскав всех возвратить в Россию...»⁴². Зобов'язання повернути жителів Російської імперії не вперше було предметом обговорення на Слідчих комісіях між Запорожжям та Кримом. Ще під час роботи першого такого з'їзду у 1749 р., коли апробація інструменту проходила на Військовій раді Коша, військова сходка постановила повернути з татарського полону сина і служителя козака Титарівського куреня Т. Марченка⁴³. Незрозуміло наразі чому цей пункт не увійшов до інструменту, який був підписаний татарською делегацією. Натомість кримські депутати окремим листом, надісланим до Січі у червні 1749 р. обіцяли розшукати і повернути вказаних осіб запорожцям⁴⁴. Згадки на звільнення полонених відсутня також і в інструменті 1754 р.

Ще одним пунктом, який оговорювався в інструменті і видавався російськими комісарами, була його публікація. Про це, зокрема зазначено в інструментах від 3 серпня 1754 р. та 8 липня 1763 р.: «... и о сей полюбовной сделке въ обоих сторонах при границах публиковать...»⁴⁵; «... И о сей полюбовной сделке с обоих сторон при границах публиковать...»⁴⁶.

Такі кроки робилися для того, щоб ознайомити населення прикордоння про підписання договору, а також для утримання від взаємних убивств та грабунків мешканців Вольностей та Криму. Тобто, інструмент застерігав у майбутньому уникнути непорозумінь між Кримським ханством і Військом Запорозьким Низовим: «... а впредь к воздержанию своевольников взаимно лутче способы изыскивать старание употреблено будеть...»⁴⁷; «... что к содержанию своевольников взаимно лучшие способы изыскивать старание употреблено будет...»⁴⁸. І хоча в інструменті 1749 р. відсутня вказівка про його публікацію, але пункт про застереження від свавільств на прикордонні в документі присутній: «... И по заключеніи сего болие запорожским козакамъ в противность блаженного вечного мира обидь, набеговъ, грабительствъ от всихъ татаръ чинено б да не било...»⁴⁹.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176–176 зв.

⁴² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176–176 зв.

⁴³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370.

⁴⁴ Там само. — С. 373–374.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48 зв.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48 зв.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁴⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 372.

Про необхідність публікації інструменту російські депутати додатково наголошували військовій старшині. Наприклад, після завершення Слідчої комісії у 1763 р. імперські посланці прохали кошових урядників ознайомити населення Вольностей про закінчення чергового козацько-татарського з'їзду і про підписання інструментів у яких «предавались забвению» взаємні скарги⁵⁰. Крім цього, військова старшина такою публікацією повинна була застерегти козаків від подальшої ескалації конфліктів із південними сусідами і закликати жити в мирі. Про це листом до Коша від 5 серпня 1754 р. козацьку адміністрацію прохав російський комісар М. Єфремов⁵¹.

Останнім моментом, який фіксувався в інструментах, було відзначення тих атрибутивних елементів, які надавали їм юридичної сили. Мається на увазі підписання інструментів представниками Запорозжя, Гетьманщини, Київської губернської канцелярії та Криму, засвідчення їх печатками та обмін цими документами: «... И во вирность сего доброволно учиненного инструмента подписуемся своими руками съ приложениемъ нашихъ печатей в Сечи Запорожской...» (інструмент від 15 червня 1749 р.⁵²); «... в засвидетельствование чего от обоих сторон камисаров сочинены, подписаны и припечатаны и один против другого розменены договорные письма равного содержания, из которых сие от нас ниже подписавшихся за нашими подписами и печатями вручена выше упомянутым другой стороны камисарам на границе при урочище Камянки...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.⁵³); «... в засвидетельствование чего от обоих сторон комиссаров сочинены, подписаны и припечатаны и один против другого договоренные письма равного содержания разменены из которых сие от нас ниже подписавшихся за нашими подписями и печатями вручено...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁵⁴).

Київська губернська канцелярія та гетьман Кирило Розумовський перед початком роботи Слідчої комісії 1754 р. закликали запорожців обмінятися інструментами, які мали бути складені за зразком документа 1749 р.⁵⁵ Проте, як можна побачити формуляр інструменту від 3 серпня 1754 р. доволі відрізнявся від свого «попередника» п'ятирічної давнини. Набагато більше спільного має цей документ з формуляром інструменту від 8 липня 1763 р. Гіпотетично таке розходження в формулярах договорів 1754 і 1763 рр. з їхнім аналогом кінця 40-х рр. можна пояснити тим фактом, що інструмент 1749 р. був першим документом, який фіксував примирення двох суб'єктів Російської імперії і Порту. І хоча між цими державами свого часу і укладалися інструменти, в яких погоджувалися розмежування прикордонних земель, подібних договорів про примирення між Росією і Туреччиною ще не було. Тому інструмент 1749 р. слід вважати «пробою пера», який повинен був врегулювати ситуацію на південному прикордонні. Не виключено, що під час складання другого інструменту 1754 р.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 172.

⁵¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 3. — С. 465.

⁵² Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 372.

⁵³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁵⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 3. — С. 442–443, 447.

були враховані ті недоліки та не доопрацювання, які були виявленні після апробації інструменту 1749 р. Подібність же інструментів 1754 і 1763 рр. з великою долею вірогідності дозволяє припустити, що саме документ середини 50-х рр. став базовим у продукуванні договорів-інструментів з російського боку у подальший період. Ймовірно, що в подальші роки формуляр інструменту вдосконалювався, що видно, зокрема, з пункту повернення полонених, який представлений в інструменті від 8 липня 1763 р.

Подібний формуляр був присутній також у татарських інструментах, які надавалися кримськими депутатами при обміні російським комісарам. Як і в російських інструментах, у татарських також перераховано депутатів з обох сторін та присутня апеляція на верховну владу: «... Что по соизволению его высочества, владеюшаго крымскими, джамбулукъ і едисанъ-нагайскими татарами, і другими народами Арьслан Гирея, хана, сына хана Девлетъ Гирея, мы із штатскихъ Ширинъ Хазы Мурза і с крымскихъ обывателей Мустафа Ага, і перекопской каймаканъ Фете Ефенъдїи учреждены і уполномочены в томъ...» (інструмент від 14 червня 1749 р.⁵⁶); «... По указу его султанского величества мы определенные и уполномоченные от его светлости крымского хана комиссары, також с другой стороны определенные от господина генерала-майора и киевского обер-коменданта Чичерина полномочные комиссары майор Ефремов и коллежский асессор Иван Чугуевец депутаты от Малороссии сотник Яков Гаврилов, Войска Запорожского войсковые старшины Алексей Белицкий, Никита Самбок, Анисим Кривецкий...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁵⁷); «... Причина сего порядочного инструмента состоитъ въ томъ, что въ силу указа и повеления светлейшого хана Селимъ Гирея, по притензиямъ ногайского, едичкульского, крымскаго и джумбулуцкаго народовъ съ соседственными российской империи народами, въ прошедшихъ между оными и запорожскими козаками грабежахъ и обидахъ, определенными въ комиссию для исследования и разобранія того дела, а сос стороны Российской Империи, по указу ея императорскаго величества, отъ киевскаго генерала и кавалера, въ комиссию определены почтенные комиссары, надворный советникъ Матвей Ефремовъ и асессоръ Иванъ Чугуевецъ съ запорожскими старшинами, съ ихъ товариствомъ, кошевой Филипъ Федоровъ, судья Николай Тимофеевъи есауль Алексей Романовъ...» (інструмент від 1766 р.⁵⁸).

Традиційно місце укладання договору присутнє лише у двох останніх інструментах: «... будучи при съезде на границе при Никитинской перевозе в урочище Каменном...» (інструменті від 8 липня 1763 р.⁵⁹); «... по исполнению чего мы вообще съехавшись въ Каменку...» (інструмент від 1766 р.⁶⁰).

У той час, коли в російських інструментах вказівка на домовленість про укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської

⁵⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177.

⁵⁸ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177.

⁶⁰ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

імперії, Порти та Кримського ханства присутня в документах 1754 і 1763 рр., в татарських варіантах ця складова відобразилася у документах 1749 і 1766 рр. і відсутня в інструменті 1763 р.: «... чтобъ намъ представленья от высокоупмянутого нашего млстивого гсдря киевскому гсдину генералу Леонтьеву...» (інструмент від 14 червня 1749 р.⁶¹); «... по повелению светлейшого хана и киевского генерала...» (інструмент від 1766 р.⁶²). Причину відсутності такої вказівки в інструменті 1763 р. важко назвати. Не виключено, що під час перекладу інструменту на російську мову перекладачем було пропущено зазначену частину формуляру.

Як і в російській версії, татарський інструмент 1749 р. містить формулярні елементи, яких немає у подальших договорах. Мається на увазі заміна скарги на скаргу через неможливість розслідування позовів зазначених у реєстрі скарг: «... о посъледующихъ от козаков запорожскихъ в тысяча сто шездесятомъ, в тысяча сто шездесяць первомъ і в тысяча сто шездесяць второмъ годехъ крымскимъ, джамъбулукъ-нагайскимъ татаромъ, едисанскимъ і другимъ всемъ пребывающимъ в деръжаве того нашего млстивого гсдря народамъ обидамъ, такожъ і сераскерь-султана буждацкого регистеры, особливо же і предложенныя от запорожскихъ козаковъ о таковыхъ же імъ в показанныхъ годехъ последующихъ от стороны нашей обидахъ регистеръ же обще с почтенными запорожскими депутатами Васильемъ Сычемъ, Максимомъ Кальниболоцкимъ, Григорьемъ Рыжкомъ, Ивановъ Белянномъ, Ивановъ Предерием, Никитою Холобудою, Ивановъ Горькушею да Алексеемъ Веръбицкимъ следствиємъ разобрать не могли і хотя наши показанные регистеры в претензіи своей весьма многимъ числомъ пред запорожскими превышают, токмо для соседственной дружбы і пресечения такихъ следуемыхъ обидъ мы доброю волею, дружески согласились і всю по темъ нашимъ регистеромъ, такожъ і не написанныя в нихъ претензіи на запорожския точно заменили...»⁶³.

Дублюють татарські інструменти їх російськомовні аналоги також фактом примирення кримців та запорожців, що передбачав відмову від претензій та обіцянку в подальшому до них не повертатись: «... с такимъ основаниємъ, дабы отныне впредь никто, яко то крымские, джамъбулуцкия, нагайския і протъчия татары, очаковские і перекопские туръки, едисанские і все другия народы, такожъ греки і аръмяня за последующия от запорожскихъ козаковъ в тысяча сто шездесятомъ, в тысяча сто шездесяць первомъ і в семь тысяча сто шездесяць второмъ годехъ разные обиды, какие ни были, от оныхъ запорожцовъ не искали і не требовали, понеже оныя по силе польной нашей мочи предали вечному забвению і об нихъ уже более не въсчинат, і никакой заплаты не требовать...» (інструмент від 14 червня 1749 р.⁶⁴); «... согласно договорились и постановили, чтоб всемъ происшедшимъ между подданными Российской империи запорожскими казаками и крымскими, джамбулуцкими, едичкулскими, буждацкими и

⁶¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370.

⁶² Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁶³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370–371.

⁶⁴ Там само. — С. 371.

едисанскими татарами пропачам и взаимным обидам после бывшей в 1175 году месяца зисгижея шт 6, то есть 1762-м году июня 6 дня по ниже писанное число сделки от одной, другой стороне в собственных границах и вне оных случившимся кражею и насильственным грабежом лошадей, скота, денег, разных вещей, что явно доказано, заимствененно во удовольствие обоюдных просителей возвращением подтверждено, следственно неизвестные и сумнительные пропачи в чем бы оные не состояли и о чем жалобы были или хотя еще и не были со обеих сторон быть забвенным с неспоминяемым впредь исков за них ни с которой стороны не всчинять...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁶⁵); «... согласно въ комиссии договаривались о всехъ между запорожскими козаками и крымскими народами происшедшихъ грабежахъ, съ прошлаго тысяча сто семьдесятъ седьмого года по первое число сего тысяча сто восьмидесятого года и пристойнымъ образомъ изследовавъ постановили о техъ грабительствахъ, которыя точно доказаны, съ обеихъ сторонъ надлежащия подать требования и для сходственного съ прибывающей дружбою удовольствия, въ чемъ усерднымъ стараниемъ и тщательнымъ содействованиемъ российскихъ комиссаровъ обеихъ сторонъ истцы действительно удовлетворены, а некоторые безъ известныя претензии, которыя подлежали многимъ затруднениямъ, съ обеихъ сторонъ отставлены и преданы вечному забвению съ такою кондицією...» (інструмент від 1766 р.⁶⁶).

На відміну від російських інструментів кримськотатарські лише у одному випадку мають зобов'язання опублікувати даний документ. Вона присутня в інструменті від 8 липня 1763 р.: «... и о сей полюбовной сделки при границах публиковать с тем...»⁶⁷. У договорах за 1749 і 1766 рр. ця складова не відображена.

У кримських варіантах інструментів, як і в їх російськомовних версіях відбито прагнення в майбутньому не чинити кривд запорозьким козакам: «... І запорожскимъ козакамъ более от нашей стороны никакой обиды следовать да не будетъ...» (інструмент від 14 червня 1749 р.⁶⁸); «... чтобъ впредь отъ народовъ обеихъ сторонъ, въ противность дружбы, обиды и наглости происходит не могли, о чемъ въ обеихъ сторонахъ подкомандующимъ найжесточайшее учинить подтверждение...» (інструмент за 1766 р.⁶⁹). У свою чергу, в інструменті від 8 липня 1763 р. вказівка на примирення присутня після зобов'язання його опублікувати: «... что к содержанию своевольниковъ взаимно лучшие способы изыскивать старание употреблено публиковать...»⁷⁰.

Вже традиційно завершував основну частину формуляру документа вказівкою на наявність атрибутки (підписи і печатки), яка надавала йому юридичної сили: «... А въ оной, такожъ і во всехъ написанныхъ в семь инструменте словахъ, для потребной верьности и, что такое следствие со обеихъ сторонъ оставлено і

⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177–177 зв.

⁶⁶ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

⁶⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

⁶⁹ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

забвению предано, нашими руками сие подписуем с приложениемъ нашихъ же обыкновенныхъ печатей...» (інструмент від 14 червня 1749 р.⁷¹); «... В засвидетельствование чего от обоих сторон комиссаров сочинены, подписаны и припечатаны и один против другого договорные письма равного содержания разминены ис которых сие от нас за нашими подписями и печатями вручено...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁷²); «... На семь основания мы отъ российскихъ комиссаровъ инструментъ приняли, а въ заимость тому сей, за нашими печатями и подписаниями, реченнымъ комиссарамъ, нашимъ приятелямъ, инструментъ же данъ...» (інструмент за 1766 р.⁷³)

Таким чином, не зважаючи на незначні варіювання російські та кримські інструменти були доволі подібними за своїм формуляром. У них присутні такі складові, як: 1) вказівка на депутатів, які перебували в Слідчій комісії, апробували і підписували цей договір; 2) апеляція на верховну владу; 3) місце підписання договору-інструменту; 4) домовленість про укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської імперії, Порти та Кримського ханства; 5) фіксація примирення кримських татар і запорожців; 6) публікація інструменту з метою в подальшому запобігти непорозуміннь між козаками і татарами; 7) вказівка на наявність атрибутивних елементів, які надавали інструментам юридичної сили.

Така подібність у формулярах козацького і татарського інструментів була не випадковою. Наявна джерельна база свідчить, що саме російська версія документу була базовою для татарського аналогу. У матеріалах Слідчої комісії 1754 р. зберігся лист представників у ній Києва і Глухова секунд-майора М. Єфремова та В. Зарудного до запорожців від 31 липня цього ж року про скоре завершення з'їзду. Цікаво, що у ньому побіжно відображено процес апробації цього документу російсько-татарською сторонами. Як видно, остання не особливо любила займатися складанням інструменту і тому у цьому сенсі вона довіряла російським колегам. Саме вони повинні були написати «договорное письмо» і не підписуючи його разом з перекладачем відправити до татар на апробацію. Ті ж у свою чергу обіцяли розглянути текст договору і за ідентичним змістом написати його на татарській мові⁷⁴. Думка запорожців з цього приводу, як бачимо, до уваги не бралася.

За допомогою формулярно-клаузульного аналізу можемо дати характеристику клаузулам такого різновиду документації як інструмент. При цьому для порівняння проаналізуємо як російськомовний оригінальний варіант, так і його татарську копію перекладену на російську мову.

На відміну від інших документів у інструменті відсутній початковий протокол. Тобто, в ньому немає клаузул, де вказані адресат і адресант. Формуляр інструменту представлений лише двома складовими із трьох: основною частиною і кінцевим протоколом.

⁷¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

⁷² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

⁷³ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁷⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 3. — С. 457–458.

Основна частина формуляру інструментів включає в себе такі клаузули, як *invocatio* — присвята Богу, *narratio* — описова частина (виклад обставин) та *despositio* — розпорядження по суті. Вказівка на видову належність документу (*nominatio*) відсутня. Про відповідний різновид цього документу дізнаємося з розпорядчої складової клаузули основної частини: «... И во вирность сего доброволно учиненного инструмента...» (інструмент від 15 червня 1749 р.⁷⁵). У подальші роки в російських інструментах вказівка документа у тексті була змінена на «договорное письмо»: «... в засвидетельствование чего от обоих сторон камисаров сочинены, подписаны и припечатаны и один против другого розменены договорные письма равного содержания...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.⁷⁶); «... в засвидетельствование чего от обоих сторон комиссаров сочинены, подписаны и припечатаны и один против другого договоренные письма равного содержания разменены...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁷⁷).

Invocatio або присвята Богу зустрічається лише у інструменті 1749 р.: «... Во имя Господа Бога всемогущаго въ Троици Святой единого...»⁷⁸. У інших двох російських інструментах 1754 і 1763 рр. дана клаузула відсутня. Можна припустити, що вона була взята з інструментів про розмежування земель між Російською імперією та Туреччиною. Саме цей елемент, зокрема присутній у інструменті за 22 жовтня 1705 р., який встановлював кордони обох імперій⁷⁹. Враховуючи, що інструмент 1749 р. був першим подібним документом, який примирював васалів Росії та Порти, не виключено, що базою для його створення були інструменти про розмежування земель. Пізніше, коли вже виробився чіткий формуляр цього документу, дана клаузула була прибрана.

Доволі розлогою є описова клаузула (*narratio*). Саме у ній відображено такі елементи формуляру як вказівка на депутатів, які перебували в Слідчій комісії, апробовували і підписували цей договір; апеляція на верховну владу; місце підписання договору-інструменту; домовленість про укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської імперії, Порти та Кримського ханства. Дещо відрізняється описова частина інструменту 1749 р. Як вже вище відзначалося, у ньому немає вказівки на місце проведення Слідчої комісії та складання інструменту, а також на домовленість щодо його укладання вищими державними урядниками, а присутня інша складова, якої не спостерігаємо у пізніших російських інструментах — неможливість вирішити слідство між запорожцями і татарами⁸⁰.

На відміну від описової частини, де представлені складові формуляру мають сталий характер (документ 1749 р. до уваги не береться), у розпорядчій (*despositio*) кожен збережений до нашого часу російський інструмент має певні відмінності. Так, спільним для них є наявність таких елементів формуляру як

⁷⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 372.

⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁷⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

⁷⁹ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 4. — № 2077. — С. 324

⁸⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371–372.

фіксація примирення кримських татар і запорожців, публікація інструменту з метою в подальшому запобігти непорозумінням між козаками і татарами та вказівка на наявність атрибутивних елементів, які надавали інструментам юридичної сили. Як виняток можна вважати знову ж таки інструмент 1749 р. У ньому хоч і зафіксовано примирення суб'єктів договору, однак присутня індивідуальна складова, якої немає у інших інструментах — вказівка на заміну скарги на скаргу із подальшим їх забуттям⁸¹. Свою індивідуальну «родзинку» у розпорядчій частині має також інструмент 1763 р. Зокрема у ньому відзначено зобов'язання повернути полонених захоплених татарами⁸².

Кінцевий протокол, який традиційно закінчував документ, представлений двома клаузулами: датою (*datum*) та підписом (у нашому випадку — підписами) — *subscriptio*. Вказівка дати традиційно у всіх козацьких інструментах представлена у кінці основної частини: «... Июня пятого на десять дня тысяча семьсот четиридесять девятого года...»⁸³, «... 1754 году августа 3 дня...»⁸⁴, «... 1763 году июля 8 дня...»⁸⁵. В інструменті за 1754 р. крім дати вказано також місце підписання документа: «... на границе при урочище Камянки...»⁸⁶.

Subscriptio договорів російської сторони загалом також мають сталий вигляд. Ця клаузула представлена як підписами запорозьких депутатів, які брали участь у Слідчій комісії, так і російських комісарів та гетьманських представників. Така чисельна кількість «автографів» очевидно пояснювалася як небажанням імперської адміністрації засвідчення Війська Запорозького Низового як самостійного суб'єкта такого міжнародного договору, так і необхідністю відзначити власну присутність у роботі комісії. На основі послідовності підписів у інструментах неважко прослідкувати яку насправді роль відігравало Запорозжя як у роботі Слідчої комісії загалом, так і підписанні інструменту зокрема.

Так, в російському інструменті за 1749 р. першими стоять підписи саме козацької депутації: «... На подлинномъ подписались: Василій Сичъ, Максим Калниболотскій, Никита Халабуда, Иванъ Передерий, Иванъ Биланъ, Григорій Рижко, Иванъ Горкуша, Алексій Вербицкий...»⁸⁷. Лише після них і то у якості свідків, що відзначено у відповідній преамбулі, стоять імена російських комісарів: «... При сей миролюбительной и добровольной сторонни Войска Запорозьского Низового депутатова, а з другой — висшеупоминаемых в сих инструменте его ханского височества депутатова же зделке, то есть претензия на претензию ими учинена, были и во свидительство того подписуемъ Александръ Никифоровъ, секундъ-маіор, капитан Илія Кривцовъ, гредироваль Войска Запорозьского Низового войсковою подписарій Михайло Афанасіевъ Граньлевъ...»⁸⁸. Те, що підписи козаків знаходяться попереду підписів російських комісарів

⁸¹ Там само. — С. 372.

⁸² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁸³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 372.

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

⁸⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 372.

⁸⁸ Там само. — С. 372.

може свідчити про те, що на той час ще хоч частково враховувалися інтереси Коша. Це підтверджують, зокрема, дозвіл російських представників на апробацію інструмента на Військовій раді⁸⁹, а також додаткове зобов'язання татарських депутатів (чого також не можна було зробити за спинами комісарів з Києва) на пошук і повернення полоненого запорозького козака Т. Марченка і його сина Григорія⁹⁰.

Зміна політики по відношенню участі низовиків у Слідчих комісіях з Кримом, що було відзначено вище, припала на середину 50-х рр. XVIII ст. Це видно з небажання надавати Кошеві копію договору підписаного татарською стороною або у заздалегідь підготовленому тексті мирової угоди без можливості подальшої її апробації козацтвом. Недаремно саме у цей час відбувається зміна послідовності підписів під текстом договору. Так, спочатку документ підписувався російськими комісарами, які представляли Київську губернську канцелярію, потім договір засвідчували гетьманські представники і лише тоді інструмент підписували запорозькі депутати. Саме в такій послідовності стоять підписи на інструментах 1754 і 1763 рр.: «... В подлинном подписались: секунд-маюр Матвей Ефремов, сотник полковой миргородский Васил Зарудний, депутаты запорожские Радион Филиппов, Леонтий Чорний, Григорий Якимов, Степан Савелиев, Корний Шкурпатский. А вместо их и себе депутат же Иванъ Чугуевец подписался и печать приложил...»⁹¹, «... На подлинном подписались: примьер-майор и пограничный комиссар Матвей Ефремов, коллежский асессор и пограничный комиссар Иван Чугуевец. Депутаты: от Малороссии сотник Яков Гаврилов. Войска Запорожского старшины: Алексей Билицкий, Никита Самбок, Онисим Кривецкий...»⁹². Це зайвий раз засвідчує яке місце насправді займало запорозьке козацтво як суб'єкт договору з Кримським ханством.

Аналогічну структуру клаузул мають інструменти підписані татарськими депутатами і перекладений на російську мову. Як і російські аналоги, дані документи не мають початкового протоколу, а представлені основною і заключною частинами.

Традиційно основна частина дублює такі клаузули як *invocatio*, *narratio* та *despositio*. Так само як і російський інструмент 1749 р. його татарський відповідник містить присвяту Богу: «Во имя милосердного Бога, которой небом і землею, і живущими по нихъ владееть і об нихъ милосердствуетъ, сей інструментъ, заключениемъ нижеимянованныхъ насъ подписомъ рукъ учинень, которого действия написано внизу сего»⁹³. Як можна побачити, саме тут присутня вказівка на різновид цього документу (*nominatio*), у той час як у російському документі вона розташована у розпорядчій частині. Коли у імперському тексті договору слово «інструмент» з часом замінюється на «договорное письмо», то у татарських версіях відповідних документів подальші роки ці

⁸⁹ Там само. — С. 369–370.

⁹⁰ Там само. — С. 376.

⁹¹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

⁹² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁹³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370.

слова вживаються рівнозначно. Так, у інструменті за 1763 р. для означення *pominatio* вжито термін «договорное письмо»⁹⁴, а в 1766 р. «инструмент»⁹⁵. Але, на відміну від документу за 1749 р. вказівка на його різновид присутня крім *despositio* (інструмент від 8 липня 1763 р.⁹⁶) ще у описовій частині (інструмент за 1766 р.⁹⁷).

Схожі складові описової клаузули російських договорів присутні у татарських інструментах. Так же само тут представлені такі елементи як вказівка на депутатів, які перебували в Слідчій комісії, апробували і підписували цей договір; апеляція на верховну владу; місце підписання договору-інструменту; домовленість про укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської імперії, Порти та Кримського ханства. Знову ж таки у окремих татарських документах у їхній описовій частині були свої певні формулярні відмінності. У той час, коли перелік депутатів і апеляція до верховної влади присутня у *pagatio* всіх трьох збережених на сьогодні татарських інструментах, вказівка на місце підписання фігурує лише у двох останніх⁹⁸. Складову про домовленість укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської імперії, Порти та Кримського ханства спостерігаємо лише у інструментах 1749 і 1766 рр.⁹⁹

Така ж структура розпорядчої частини як у російських договорах присутня також і в їхніх татарських версіях. У цій клаузулі зафіксовано примирення кримських татар і запорожців, публікація інструменту з метою в подальшому запобігти непорозумінню між козаками і татарами та вказівка на наявність атрибутивних елементів, які надавали інструментам юридичної сили. Знову варто зазначити, що як і у випадку з російськими інструментами татарські договори у розпорядчій частині документа мали свою специфіку. Зокрема, лише у одному випадку зустрічаємо зобов'язання опублікувати даний документ (інструмент від 8 липня 1763 р.¹⁰⁰). Так само як і російському договору 1749 р. його татарський варіант містить вказівку стосовно заміни скарги на скаргу¹⁰¹.

Аналогічно кінцевий протокол представлений двома клаузулами: *datum* та *subscriptio*. Однак ця складова має деякі відмінності від завершальної частини російських інструментів. По-перше, дата у татарських договорах розташована у довільному порядку. Вона могла проставлятися наприкінці основної частини, як це відображено у російських версіях (інструмент від 8 липня 1763 р.¹⁰²), або бути

⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

⁹⁵ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

⁹⁷ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177; Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁹⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370–371; Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

¹⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

¹⁰¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370–371.

¹⁰² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

окремо від неї (інструмент від 14 червня 1749 р.¹⁰³ та 1766 р.¹⁰⁴). По-друге, особливістю *datum* татарських інструментів була варіативність у відображенні хронології. Так, зокрема, місяць, число та рік могли бути проставлені як згідно російського датування: «... 1763 году июля 8 дня...»¹⁰⁵, так і за татарським літочисленням: «... Тысяча сто шездесять втораго года, мсца реджепа девятого дня...» (інструмент від 14 червня 1749 р.¹⁰⁶), «... Писань месяца сефера тысяча сто восьмидесятого года...» (інструмент за 1766 р.¹⁰⁷). Очевидно, датування в перекладах татарських договорів-інструментів залежало від того, наскільки буквально перекладався текст договору перекладачем.

Особливістю *subscriptio* татарських інструментів була їхня відсутність у кінцевому протоколі. Зокрема, коли у інструментах 1763 і 1766 рр. присутні підписи татарських депутатів: «... Салих Ага, диздар крепости перекпопской. Осман Ага командир крепости перекопской...»¹⁰⁸, «... Сераскеръ салтанской Ага Пиръ Мехмедъ. Хамзе, Мехмедъ, Чабаги, Али, Мусса...»¹⁰⁹, то у договорі 1749 р., який залишився у віданні козаків, підписи відсутні взагалі¹¹⁰. Це можна пояснити тим фактом, що Кіш отримав копію перекладеного татарського документу з Києва, у якому канцеляристом були упущені татарські підписи. До того ж, як можна було побачити вище, легітимний інструмент з татарського боку забирався до Києва, натомість запорожцям надсилалася (як можна було побачити, не завжди) його копія у якій акцент робився на змісті договору, а не на його легітимності.

Останній аспект, до речі, не завжди дотримувався кримською стороною. Показова ситуація, яка підривала татарами легітимність інструменту 1763 р., утворилася на момент скликання чергової Слідчої комісії у 1764 р. Як видно з листа Коша запорозьким депутатам П. Калнишевському, М. Косапу та В. Пишмичу від 6 липня 1764 р. татарські представники відмовлялися брати участь у комісії до того часу, поки запорожці не віддадуть вісімсот вісімдесят рублів за відігнані ще у минулому році вівці. Враховуючи, що дане питання було предметом розгляду Слідчої комісії 1763 р. в результаті діяльності якої був оприлюднений інструмент, який фіксував факт примирення козаків і татар, а також «предание забвению» взаємних кривд, Кіш наказував своїм посланцям нагадати про це татарським колегам і не повертатися до розгляду старих справ¹¹¹.

Як стверджувала С. Андрєєва, продукування «розмінних документів» — інструментів, сприяло стабільності у відносинах на прикордонні¹¹². З таким

¹⁰³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

¹⁰⁴ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

¹⁰⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

¹⁰⁷ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

¹⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

¹⁰⁹ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

¹¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

¹¹¹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 163, арк. 15.

¹¹² Андрєєва С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі... — С. 79.

твердженням дослідниці можна погодитися лише частково. Справді, юридичне оформлення примирення зменшувало градус напруги у відносинах Коша з південним сусідом. Але така розрядка була короткостроковою. Наявність Слідчих комісій між Запорожжям і Кримом у 1749, 1752, 1753-54, 1760, 1762–1766, 1768 рр. засвідчують, що з часом взаємні образи знову ставали на порядок денний у відносинах запорожців і татар.

Не випадково, що скептичні нотки про мирне майбутнє співіснування низовиків і кримців відчувалися на момент підписання інструментів. Як приклад можна навести слова кошової старшини до гетьмана К. Розумовського, почутих ними від татарських депутатів, про недовге дотримання перемир'я між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством після завершення Слідчої комісії 1760 р.¹¹³ Як можна побачити з кількості з'їздів з приводу мирного урегулювання конфліктів після зазначеного року, ці слова виявилися пророчими.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження можемо констатувати наступні моменти. По-перше, договори-інструменти між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством уклалися лише після завершення Слідчих комісій між ними і офіційно закріплювали примирення двох суб'єктів. У стосунках між Росією і Оттоманською Портою вже існувала традиція укладання інструментів, однак вони фіксували кордони обох імперій. У нашому ж випадку, інструмент між двома державами укладався на локальному рівні їх васалів (Запорозька Січ та Крим) і примирював їх. По-друге, у продукуванні і підписуванні цього документу ключову роль із козацької сторони грали зовсім не запорожці, а їхні зверхники — російські комісари і гетьманські представники, які, власне, були головними на цих Слідчих комісіях. І хоча козацтво по завершенні першого з'їзду татарських, козацьких і російських депутатів у 1749 р. і апробувало інструмент на Військовій раді і навіть вносило свої корективи, у подальші роки все сильніше затискаючись у імперських лещатах роль козацького чинника у обговоренні договору з південним сусідом ставала номінальною і зводилась по суті лише до підпису цього документу. Тому нами в тексті публікації вживається саме слово «російські» а не «козацькі» інструменти, оскільки за походженням вони були не запорозькими. По-третє, інструменти за своїм формуляром були подібними, особливо ті, які були укладені у 50–60-х рр. XVIII ст. Відмінність у формулярі інструменту 1749 р. від його аналогів у подальші роки можна пояснити базовістю цього документа, який з часом був вдосконалений. Не дивно, що у цьому сенсі простежується подібність у клаузулах інструменту, як це добре видно із формулярно-клаузульного аналізу цього різновиду документації. По-четверте, скликання Слідчих комісій між Запорожжям та Кримом мало не щороку, засвідчує наскільки серйозно ставилися до цих договорів-інструментів козаки і татари і наскільки вони змогли зберегти мир на південному прикордонні.

¹¹³ ЦДАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 97, арк. 20–20 зв.

**AGREEMENTS (INSTRUMENTS) ZAPOROZHIAN HOST WITH
THE CRIMEAN KHANATE DAY IN NEW SICH AS THE A HISTORICAL
SOURCE**

Ivan Syniak (Ph.D. in History, M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine, syniak_il@ukr.net)

The article deals with agreements (instruments) between Zaporozhian Host and the Crimean Khanate in the day New Sich (1734–1775), which concluded at the end of investigation commissions between them. The role of Zaporozhian Cossacks during their installation, especially the production of these documents and their form.

Keywords: *Zaporozhian Cossacks, Crimean Khanate, Russian Empire, investigative commissions, Kyiv province office, hetman, instrument.*